

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.27>

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ІСТОТНІ ОЗНАКИ

Пунтус Д.А.,
доктор філософії права,
докторант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пунтус Д.А. Принципи права соціального забезпечення: поняття та істотні ознаки.

У статті з урахуванням поглядів науковців, предметом дослідження яких були принципи права соціального забезпечення, надано авторське визначення принципів права соціального забезпечення та виокремлено їх істотні ознаки. Зазначено, що в науковій літературі дослідники акцентують увагу на різних специфічних ознаках цих принципів. Так, залежно від теоретичного підходу принципи можуть трактуватися по-різному: як основоположні ідеї, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання у сфері соціального забезпечення, або як нормативно-правові орієнтири, які формують цілісність і логічну структуру галузі. Автором у цьому дослідженні запропоновано принципи права соціального забезпечення тлумачити як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах, та які в узагальненій формі містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали впливу соціальних ризиків; виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту. Автором зазначено, що принципи права соціального забезпечення, попри спільні риси з загальноправовими принципами, мають і свою галузеву специфіку. Відтак виокремлено ознаки, які характеризують принципи права соціального забезпечення, а саме: мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення; забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин; виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту; виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин.

Ключові слова: право соціального забезпечення, принципи, істотні ознаки, соціальних захист, соціально-забезпечувальне законодавство.

Puntus D.A. Principles of social security law: concepts and essential features.

The article, taking into account the views of scientists whose subject of research was the principles of social security law, provides an author's definition of the principles of social security law and identifies their essential features. It is noted that in the scientific literature, researchers focus on various specific features of these principles. Thus, depending on the theoretical approach, the principles can be interpreted differently: as fundamental ideas that determine the content and direction of legal regulation in the field of social security, or as regulatory and legal guidelines that form the integrity and logical structure of the industry. The author in this study proposes to interpret the principles of social security law as officially recognized provisions, principles or concepts that are reflected in the norms of social security legislation, other regulatory and legal acts, and which in a generalized form contain legal requirements for the essence, content and methods of legal regulation in the field of social security; influence the implementation of legal norms, their interpretation and application; determine the directions of development of legal relations in this area; reflect social laws and needs;

ensure the effectiveness of the protection of the social rights of persons affected by social risks; serve as guidelines for improving national legislation and integrating international social protection standards. The author notes that the principles of social security law, despite common features with general legal principles, also have their own industry specifics. Thus, the features that characterize the principles of social security law are identified, namely: they are legal in nature and officially recognized, which ensures their binding nature and unambiguous interpretation; they ensure the relationship between social laws and legal regulation, reflecting the main trends in the development of social security relations; they perform a guiding function, forming an idea of the desired state of social relations, corresponding to modern standards of social protection; they act as effective regulators of social security legal relations.

Key words: social security law, principles, essential features, social protection, social security legislation.

Постановка проблеми. Принципам права в юридичній науці присвячено значну кількість ґрунтовних теоретичних розвідок. Так, у наукових джерелах широко аналізується природа та сутність принципів права як універсального правового явища, а також ведуться дослідження щодо специфіки змісту галузевих принципів, принципів правових інститутів, їх ролі в механізмі правового регулювання та функціонуванні правової системи держави загалом. Сутність принципів права розкривається у двох основних площинах: як об'єктивне явище, закріплене в нормативно-правових актах, і як ідеологічне утворення, що функціонує в правосвідомості та впливає на процеси правореалізації, правозастосування, правотворення і нормотворення. Ця багатогранність зумовлює складність уніфікації підходів до їх дослідження.

Попри наявні теоретичні напрацювання в правничій науці ще виникають питання, пов'язані з розумінням сутності принципів права, зокрема принципів права соціального забезпечення, виокремленням їх істотних ознак, оскільки наразі в науці права соціального забезпечення бракує єдиного підходу до цього питання. Відтак подальше дослідження цієї тематики має важливе як теоретичне, так і практичне значення для вдосконалення галузевої правової доктрини.

Стан опрацювання. Принципи права соціального забезпечення досліджували у своїх наукових роботах В. Андреев, Н. Болотіна, Т. Гарасимів, К. Гнатенко, В. Гончаров, В. Костюк, О. Москаленко, П. Пилипенко, І. Сирота, Б. Сташків, І. Хомич, Л. Шумна, О. Ярошенко та ін.

Мета статті полягає в дослідженні сутності поняття «принципи права соціального забезпечення» та виокремлення їх істотних ознак.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значний теоретичний доробок і сьогодні тривають дискусії щодо розуміння сутності поняття «принципи права соціального забезпечення» та окреслення їх характерних ознак, що у свою чергу вимагає необхідності подальших досліджень, систематизації й уніфікації наукових підходів до розглядуваного питання.

Досліджуючи принципи права соціального забезпечення, слід звернути увагу на те, що в наукових працях учені акцентують увагу на різних специфічних ознаках цих принципів. Залежно від теоретичного підходу принципи можуть трактуватися по-різному: як основоположні ідеї, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання у сфері соціального забезпечення, або як нормативно-правові орієнтири, які формують цілісність і логічну структуру галузі. Так, В. Костюк під принципами права соціального забезпечення пропонує розуміти систему основних (керівних) засад (положень), які формуються під впливом сучасних тенденцій розвитку суспільства та держави, з метою цілісності, узгодженості, єдності права соціального забезпечення на основі належного правового регулювання сучасних відносин в означеній сфері [1]. На думку Т. Гарасиміва, принципи права соціального забезпечення – це такі правові основи, які визначають сферу його правового регулювання, порядок та умови встановлення прав та обов'язків суб'єктів, юридичний механізм забезпечення їхніх прав і законних інтересів [2, с. 26]. У свою чергу П. Пилипенко зазначає, що принципи (засади) права соціального забезпечення в галузі вітчизняного права – це такі засадничі ідеї, які визначають сутність цієї системи правових норм і спрямовані на створення достатнього рівня правового захисту громадян, що зазнали впливу соціальних ризиків [3, с. 59]. Також заслуговуючим на увагу є визначення надане В. Жернаковим, який принципи права соціального забезпечення тлумачить як основні положення, що відображають сутність і зміст його норм, зумовлюють його внутрішню єдність й визначають перспективи розвитку цієї галузі права. В залежності від сфери дії, принципи права соціального забезпечення поділяються на ос-

новоположні, загальноправові, галузеві (міжгалузеві), а також принципи його окремих складових (підгалузеві, інститутів) [4, с. 650].

Аналізуючи наведені твердження, слід підкреслити, що кожна наукова позиція репрезентує окремий аспект реалізації принципів права соціального забезпечення, висвітлюючи ту чи іншу їхню правову характеристику. Водночас жодне з наявних визначень не забезпечує всебічного, глибокого та системного розкриття сутності цих принципів. Це свідчить про необхідність подальшої наукової розробки питання з урахуванням як теоретико-правових, так і практичних підходів до формування фундаментальних засад права соціального забезпечення. Так, у визначенні досліджуваної категорії, запропонованому Т. Гарасимівим, залишено поза увагою ключові аспекти правової природи принципів права соціального забезпечення. Науковець, хоча й окреслює ці принципи як правові основи, водночас не розкриває, яким саме чином вони формуються, що саме відображають та що слід розуміти під обраною формулою «правові основи» – чи то як вимоги, правила, ідеї, чи як інші правові конструкції. Також у науковому підході відсутній акцент на юридичній обов'язковості принципів: не з'ясовано, чи потребують вони нормативного закріплення, та яким чином їх існування впливає на сферу правового регулювання, формування механізмів забезпечення прав і законних інтересів, а також які саме властивості та правові засоби при цьому використовуються. У свою чергу, В. Костюк, на наш погляд, всю увагу приділив саме процесу утворення принципів права соціального забезпечення та відображенню походження таких принципів, а от зміст і сутність досліджуваних принципів, їх роль і значення не знайшли свого відображення в запропонованій ним дефініції. Водночас у наведеному визначенні П. Пилипенка акцентується увага на тому, що принципи права соціального забезпечення орієнтовані насамперед на гарантування належного рівня правового захисту громадян, які постраждали внаслідок соціальних ризиків. Саме ця особливість принципів, а саме їх спрямованість на захист уразливих верств населення, суттєво відрізняє їх від принципів інших галузей права. Вважаємо даний аспект доцільно враховувати при визначенні ключових юридичних характеристик цієї категорії принципів.

З урахуванням викладеного пропонуємо визначати принципи права соціального забезпечення як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах. Ці принципи в узагальненій формі містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали дії соціальних ризиків; а також виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту.

Далі перейдемо до розгляду суттєвих ознак принципів права соціального забезпечення, що дозволить визначити їх правову природу, функціональне значення та регулятивний потенціал у даній правовій галузі. Як зауважував В. Костюк, за своєю суттю принципи права соціального забезпечення покликані, по-перше, відображати соціальну сутність цієї галузі права в умовах сьогодення, окреслювати перспективи розвитку; по-друге, визначати основоположні засади (положення) щодо правового регулювання відносин з соціального забезпечення; по-третє, забезпечувати цілісність, єдність і системність права соціального забезпечення; по-четверте, сприяти відкритості, доступності та прозорості права та соціальний захист та інших тісно пов'язаних із ним прав; по-п'яте, посилювати дієвість соціально-правового статусу окремих категорій осіб; по-шосте, посилювати інтеграційні процеси розвитку права соціального забезпечення та законодавства, з урахуванням міжнародного та європейського досвіду [1]. У свою чергу, Б. Сташків зазначає, що принципи права соціального забезпечення ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях та ідеалах, як добро, чуйність, гуманізм, справедливість [5, с. 27]. Водночас І. Хомич переконана, що окрім загальних ознак, притаманних усім правовим принципам, для принципів права соціального забезпечення є характерними також специфічні властивості: по-перше, сфера їх застосування; по-друге, об'єкти і суб'єкти впливу. Так, об'єктом впливу є правовідносини у сфері соціального забезпечення (їхній зміст), а суб'єктами – учасники цих відносин [6, с. 185].

Погоджуємося з тим [7], що принципи права соціального забезпечення, попри спільні риси з загальноправовими принципами, мають і свою галузеву специфіку. Ці принципи тісно пов'язані з особливостями соціального забезпечення як правового інституту, адже вони повинні відображати його головну мету – надання підтримки особам, які опинилися у складних життєвих обставинах

через настання соціальних ризиків та ґрунтуватися на засадах справедливості, гуманності й солідарності, що сприятиме вдосконаленню правового статусу таких осіб і забезпеченню їх соціального добробуту.

До основних ознак принципів права соціального забезпечення В. Костюк відносив такі: 1) система основних (керівних) засад (положень), які визначають спрямованість права соціального забезпечення; 2) відображають соціальні тенденції розвитку суспільства та держави; 3) покликані посилювати ефективність, дієвість та доступність права на соціальний захист (соціальне забезпечення), інших тісно пов'язаних із ним прав; 4) спрямовані на належне правове регулювання сучасних відносин із соціального забезпечення; 5) покликані розвивати сучасне, ефективне та доступне законодавство про соціальне забезпечення; 6) спрямовані на гармонізацію права соціального забезпечення, законодавства із урахуванням міжнародних, у тому числі європейських, соціальних стандартів [1]. У свою чергу, І. Хомич характерними ознаками принципів соціального забезпечення називає такі: 1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; 2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; 3) визначають засади державної соціальної політики; 4) відображають засадничі ідеї, керівні положення та основні начала інституту соціального забезпечення, втілені у змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; 5) втілюють у собі науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення [6, с. 185]. Як зазначає В. Гончаров, ці принципи відіграють важливу роль у становленні й розвитку соціального забезпечення, а саме: а) служать засадами об'єднання окремих правових норм у єдину логічну систему; б) дають змогу вирізнити специфічні ознаки відповідної галузі; в) дають можливість ретельно і змістовно усвідомити смисл конкретної норми, що стосується соціального забезпечення, й визначити загальну спрямованість і головні тенденції його розвитку; г) допомагають правильно розуміти сутність законодавства про соціальне забезпечення та його взаємозв'язок з економікою, соціальною політикою держави, правосвідомістю громадян; д) виступають підґрунтям для тлумачення правових норм, особливо у випадках, коли нормативно-правові акти містять суперечності [8, с. 57].

З урахуванням наведених поглядів науковців щодо характерних ознак принципів права соціального забезпечення, виокремимо наступні. По-перше, принципи цієї галузі мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення. Вони можуть проявлятися у вигляді правових вимог, засад або концепцій, які узагальнюють ключові ідеї та спрямовують правове регулювання у сфері соціального забезпечення. По-друге, ці принципи забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин. Вони визначають напрям удосконалення чинного законодавства, сприяють виробленню нових правових норм та впливають на правозастосовну практику. По-третє, ці принципи виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту. Вони втілюють ідеї справедливості, людяності, гідності й добра, розкриваючи сутність галузі права соціального забезпечення. По-четверте, ці принципи виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин. Вони формують правову свідомість суб'єктів; допомагають вирішувати правові колізії; слугують підґрунтям для оновлення та вдосконалення законодавства; зміцнюють правовий статус осіб, які зазнали соціальних ризиків.

Висновки. З урахуванням викладеного пропонуємо визначати принципи права соціального забезпечення як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах. Ці принципи в узагальненій формі, зокрема: містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали дії соціальних ризиків; виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту.

До істотних ознак, які характеризують принципи права соціального забезпечення, запропоновано віднести наступні. По-перше, принципи цієї галузі мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення. Вони можуть проявлятися у вигляді правових вимог, засад або концепцій, які узагальнюють ключові ідеї та спрямовують

правове регулювання у сфері соціального забезпечення. По-друге, ці принципи забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин. Вони визначають напрям удосконалення чинного законодавства, сприяють виробленню нових правових норм та впливають на правозастосовну практику. По-третє, ці принципи виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту. Вони втілюють ідеї справедливості, людяності, гідності й добра, розкриваючи сутність галузі права соціального забезпечення. По-четверте, ці принципи виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин. Вони формують правову свідомість суб'єктів; допомагають вирішувати правові колізії; слугують підґрунтям для оновлення та вдосконалення законодавства; зміцнюють правовий статус осіб, які зазнали соціальних ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костюк В.Л. Принципи права соціального забезпечення: поняття, ознаки, види та тенденції розвитку. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2 (14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16kvltrr.pdf>.
2. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 2002.
3. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. / за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2006. 496 с.
4. Жернаков В.В. Принципи права соціального забезпечення. *Енциклопедія права соціального забезпечення України*. Київ: «Видавництво Людмила», 2020: Право соціального забезпечення / редкол.: М.І. Іншин (гол.), О.М. Ярошенко (заст. гол.), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Вапнярчук. 2020. С. 650–655.
5. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 405 с.
6. Хомич І.Ю. Поняття і система принципів соціального забезпечення населення України. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 182–189.
7. Гнатенко К.В. Істотні ознаки принципів права соціального забезпечення. *Юридична наука*. 2020. № 2(104). С. 527–534.
8. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2011. 199 с.